

Микола Тимошик

ДАВНІ ШКОЛИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ВІД КОЗАЦЬКОЇ ДО ЦЕРКОВНОПРИХОДСЬКОЇ

Нині критиків шкільної освіти побільшало. Кажуть, усе слід змінювати – і програми, і вчителів, й учнів. Експерименти колишньої бандицької влади і зі шкільною, і з вищою школами ні до чого доброго не привели. Найприкріше, що вдалося всіляким табачникам від освіти, – вихолостити її серцевину – національний компонент.

Цікаво, якою була ця серцевина в давні, козацькі, часи? Як змінювався характер і зміст навчання в таких школах, коли Україну все наступальніше стала накривати україноненависницька хвиля з Російської імперії?

Про перші школи у віддаленому чернігівському селі Данина – мовою фактів, добутих нещодавно з архівних джерел.

КОЗАЦЬКА ШКОЛА

Найдавніші відомості про школи в селах нашого краю стосуються кінця XVII століття, коли в Україні ще панував козацький устій.

Колишні сотенні козаки, повернувшись додому із Запорозької Січі, охоче оповідали громаді про те, як у краях, недалеко від Чернігівщини, повсюдно заводяться школи: і для молодиків, і для старших. Відкривалися і для найменших. Зазвичай, на Січі віддавна не дозволялося селитися козакам із сім'ями, але там було багато дітей-сиріт.

Було в козаків таке правило: не залишати непризволяще одних дітей. І за часів татарських набігів, і в пору протипанських та протипольських повстань, коли горіли цілі села й містечка, старшина давала вказівку підопічним побратимам дбати про тих із малечі, хто залишався у спалених селах без батьків. Їх звідусіль привозили на Січ. Для багатьох дітей козаки ставали потім хрещеними батьками, а відтак дбали про подальше виховання цих повноправних мешканців Запорожжя. Тому й окремі шкільні класи для них відкривали.

Так поступово в селах Лівобережної України стали виникати перші освітні осередки. В історичних розвідках вони отримали назву *старі народні школи*, а в народі – *школи козацькі*. Ініціаторами заснування таких шкіл виступали сільські громади. Винаймали чиюсь хату, рідше будували для цього нову, шукали вчителя і брали на себе всі витрати.

Запорозький дух у ті хати приходив

Учителями перших шкіл ставали здебільшого мандрівні дяки. Тоді, за почином першого українського філософа Григорія Сковороди, серед багатьох молодих людей, хто добре знав грамоту, почався своєрідний мандрівний рух. Ходили вони від села до села та вчили селянських дітей і дорослих грамоти, співу, лічби на рахівниці. Серед перших сільських учителів – й учні старших класів семінарій, гімназій, студенти, які в такий спосіб проводили вакації. З-поміж них було немало й тих, хто добровільно покидав подальшу науку через неуспішність або розчарування в неправильному виборі, чи пускався в мандри просто з інтересу й заради пригод. Прийшли в побуті та харчуванні були невибагливими, тому радо приставали на умови сільських громад.

Про таких учителів казали в нашому селі, що як заходив у хату, то й запорозького духа за собою запускав.

Той своєрідний мандрівний учительський рух існував у гетьманській Україні до 1782 року. Тоді ж російська влада провела на приєднаних до імперії українських територіях перший перепис населення. Результати його для волелюбних українців були несподіваними: люди закріплювалися за тими місцями, де були переписані; будь-яке не дозволене владою переміщення чи мандрування надалі заборонялося. Окреме розпорядження було видане по церковному відомству: від 1786 року штати кожної церкви та їхні причти обмежувалися певною кількістю людей. Переміщенням священиків, паламарів, дяків відтоді стали займалися консисторії єпархій, а інформація про це публікувалася на сторінках офіційного друкованого єпархіального видання. Отож мандрівного дяка чи недовченого студента сільська церковна громада вже не могла вільно найняти до своєї школи.

Як обирали «свого» вчителя

Проте в багатьох селах з'явився й надовго «прижився» інший спосіб залучення грамотної, доброї та веселої на вдачу людини до навчання селянських дітей. Громада збиралася в центрі села біля церкви, кандидат на дяка піднімався на дзвіницю і звідти голосно мав продекламувати якусь гарну коротку промову до своїх односельців. Якщо промова подобалася, чоловіка відразу зараховували до

когорта вчителів. Якщо було два і більше кандидати – вислуховували кожного, а потім голосували – перемагав той, хто зібрав більше голосів.

Конкретних документальних свідчень про першу в Данині народну школу (на якому куті села знаходилася, хто був першим учителем, скільки дітей навчалось) віднайти не вдалося, але маємо переконливе свідчення про існування її в селі ще до 1747 року. Сліди такої школи проглядаються на сторінках архіву Малоросійської колегії, уривки з якого друкувалися 1862 року на сторінках першого українського часопису «Основа». Із наявних тоді в гетьманській Україні десяти полків тут наведені дані про сім. Інформація про Київський, Гадяцький і Стародубський полки, напевне, втрачена назавжди. Згідно з даними цього давнього козацького архіву, Ніжинському полку, до якого належала й Данина, підпорядковувалося 167 сіл та 15 сільців, у яких налічувалося 217 народних шкіл (для порівняння, у Прилуцькому полку було, відповідно, 94 населені пункти та 69 шкіл). Найменше шкіл було в Миргородському полку – всього 37 [2].

В іншому джерелі, де оприлюднено інформацію з цього архіву, маємо дані про кількість шкіл у розрізі сотень Ніжинського повіту. Для прикладу, у Дівичській сотні, до якої належало одне містечко (Володькова Дівича) і шість сіл та хуторів, уключаючи Данину, за архівними даними, значилося вісім шкіл [4, с. 546–547].

Перша Данинська школа була такою, як і в інших подібних селах краю: у звичайній селянській хаті під солом'яною стріхою; два-три довгі столи з двома довгими лавицями по боках кожного; на столах – Буквар, Часослов і Псалтир, видані в друкарні Києво-Печерської лаври. Ще – кілька обпалених до суцільної чорноти та добре вимашчених воском прямокутних дощечок, приблизно однакового розміру. На таких своєрідних прописах багаторазового використання вчилися писати крейдою початківці. Ті, хто вже добре тримав перо в руці, писали чорнилом на підручному папері. Окремо на ослоні – відро з водою та прив'язаною за вушко й до гвіздка на стіні, що поруч, чашкою.

Просяна каша для випускного

Учнями були хлопці різного віку. Часом дяк призначав собі на підмогу найрозумнішого зі старших – такий допомагав перевіряти написане меншими. У певні дні з вікон школи на вулицю доносився спів – то були уроки народного і церковного співу. Зазвичай навчання велось давньоукраїнською мовою з деякими впливами церковнослов'янської.

Чому навчали в такій сільській школі?

Передусім ішлося про християнську мораль, поняття про початки наук, а також народні звичаї, знання про які могли пристосувати до умов часу

та соціального становища майбутні дорослі громадяни. Училися читання, письма, арифметики. Подавалися основи городництва, доведення, хліборобства, медицини та ветеринарії. Тодішні вчителі також навчали різних корисних навичок селянського побуту й торговельної справи.

У виданнях давньої пори віднаходимо різні пропозиції та рекомендації стосовно того, як краще навчати дітей у сільських школах. Так, в архіві гетьмана К. Розумовського зберігаються щодо цього цікаві пропозиції лубенського полковника Івана Кулябки, які вже були втілені в багатьох школах:

– навчання слід починати з Букваря і Часослова: до обіду вчити грамоти, а після обіду – писання;

– слід учити також рахування;

– наказувати дітям щонеділі й у свята ходити до церкви та вчити там співу;

– тих хлопців, які не надаються до шкільного навчання, збирати в окремі дні в одне місце для козацьких військових вправ [1].

Заробітну плату дякові-вчителеві батьки платили здебільшого натурою – борошном, картоплею, курячими яйцями, медом, а частково – і грошима. Переказували в селі, що сума та залежала від розуму дяка та рівня навченості дитини. Така оцінка була в компетенції батька школяра. Обидві сторони наперед не визначали ціни й ніколи не сперечалися про неї.

Народні перекази зберегли й цікавий чин завершення дитиною періоду школування в козацькій школі. Зранку мати варила молочну просяну кашу (була й гречана, вівсяна, гарбузова), насипала її в чималий горщик, який покривала вишитим рушником або хусткою. «Випускник» ніс той горщик до школи і врочисто ставив на стіл учителя. Той зазвичай брав рушник чи хустку собі як подарунок, а те, що в горщику, призначалося для всіх, хто був у класі. Після спільного споживання тієї каші (звідси і назва – однокашники) усі бігли на майдан, ставили горщик перевернутим на кілок і камінчиками по черзі цілилися, поки не розбивали його в друзки.

Горщик для школяра

Відтак зрозумілою стає давня традиція в Данині: купувати господинями в господарство зайвий горщик – «для школяра». Вона зберігалася тут до 60-х років минулого століття.

І тепер перед очима та незабутня картина: їде курною сільською вулицею валка чужих возів – може, зо три або чотири. Вози високі, з багатьма дірками із двох боків, закладеними сіном. «Гаршкі! Гаршкі!» – чується з-за тину голосні вигуки одягнених у дивні кобеняки візників. «Горшки! Горшки!» – вторить цим вигукам дівтора, що біжить босоніж за возами, зацікавлена новиною. Через кожні

три-чотири двори вози зупиняються. Господині виходять із сусідніх хат вибирати крам із наперед відкладеними кількома рублями.

Мати підходить до воза зі мною, малим, і просить показати глечик для молока «від одної корови» та великий горщик «до борщу на всіх». Рука візника витягує то з одної дірки, то з іншої яскраво-коричневий посуд різних форм, розмірів і малюнків, стукає зігнутими пальцями сильніше по випуклій поверхні – так, щоб дзвенів. То значить, що без тріщини. Гарний! Прилитий зверху блискучою емаллю, пахне щойно випаленою глиною. Мати бере, що надумала раніше, а візник у догінку, посміхаючись: «А для шкаляра?» «О так!» – добре відповідає, й не вагаючись, обирає той, що мені сподобався, – маленький горщик, укритий рослинним орнаментом. За 50 копійок...

Валка повільно рухається далі – на Шатуру. Там вона зробить нічліг, щоб зранку вже в'їхати до Рівчака. Так за кілька днів вона добереться до найбільшого на Чернігівщині села – Макіївки...

Тепер, коли бачу десь на базарі васильківську, косівську чи опішненську кераміку, жалію за тим, що не зберіг до сьогодні ту дитячу реліквію «для шкаляра», в якому мати так нічого й не варила – тримала на пам'ять. Як шкодую й за тим, що знамениті колись гончарські осередки в селах Ріпкинського району, що на пограниччі з Білоруссю, нині вже не існують.

Тоді, у злиденні 1960-ті, селяни ніжинських сіл чекали своєї черги, коли й на їхніх вулицях з'явиться валка «горщечників» аж із-за Чернігова, щоб прямо під двором придбати той нехитрий, але такий потрібний у кожній хаті крам. Цікаво було розглядати сховані в заповнених нішах ті дивовижні ручні вироби з глини, вслухатися в незвичну для наших країв українсько-білоруську говірку візників, які, торгуючи крамом, жваво повідомляли данинцям зібрані за довгу дорогу новини краю.

Нашими селом валка з ріпкинською керамікою звично проїздила в серпні-вересні – від Спаса до Усікновіння. Пізніше данинські чорноземні шляхи розквашувало від дощів та негоди аж до пори, поки те непроїзне місиво не замерзало від лютих чернігівських морозів.

СІЛЬСЬКЕ НАРОДНЕ УЧИЛИЩЕ

Політика держави і церкви в освітньому питанні

Для того, щоб зрозуміти, як після остаточної втрати Україною залишків гетьманського правління розвивалося шкільництво в окремо взятому чернігівському селі в умовах його перебування в підросійській Україні, потрібно бодай у загальних рисах ознайомитися з тогочасною політикою держави і церкви в освітньому питанні.

Створене 1803 року міністерство освіти намагається виробити й застосувати на практиці найбільш сприйнятливую для управління структуру навчальних закладів різних типів, зокрема й різнорівневих шкіл – великих і малих, нижчих, середніх і вищих. З іншого боку, шкільними справами все більше прагне опікуватися церква.

Найнижчою ланкою освіти на селі були визначені *парафіяльні школи* з однорічним курсом навчання. Згідно зі статутом парафіяльних шкіл, затвердженим царем Олександром I 1807 року, школи цього типу мали утримуватися лише коштом громади або землевласника, які бажали дати своїм дітям чи кріпакам якусь освіту. Зрозуміло, що за таких умов сільське шкільництво розвивалося мляво: поміщики, за рідкісними винятками, зовсім не зацікавлені були в грамоті дітей кріпаків, бо це, на їхню думку, сприяло б поширенню вільнодумства, чого вони боялися найбільше; а в селян переважної більшості українських сіл на таку «розкіш» завжди бракувало зайвої копійки.

Звідси випливає, що держава в той час не стимулювала поширення грамотності в покріпачених селах: їй потрібна була передусім неграмотна, нерозумна, залякана робоча сила, а не свідомо бунтівна молодь. Не дивно, що в тому ж статуті про право навчання «синів селян» було записано буквально таке:

«...7. Сини селян у вільний від роботи час повинні вчитися пересаджування і щеплення дерев, виробу доброго хліборобського знаряддя, наданню першої допомоги хворій худобі, а дочки – вчитися хатнього господарства. Рівночасно діти обох статей виучують напам'ять духовні пісні про домашні чесноти та огидливість гріхів.

8. Поза тим не забороняється селянським синам узимку вчитися наук, що викладаються в парафіяльних школах» [8, с. 327].

Дискусія довкола питання, корисно чи шкідливо поширювати писемність серед простолюду, набрала нового звучання після смерті 1825 року Олександра I та згодом, після вступу на престол наступника Миколи I – Олександра II (1855 р.). Реагуючи на зміну суспільної ситуації, що настала в Росії після знесення 1861 року кріпосного права, царський уряд затверджує в липні 1864 року новий статут про початкові школи. Суттєвих відмінностей від попереднього він не зазнав. Головна проблема – хто фінансуватиме школи – залишилася нерозв'язаною. Держава знову переклала цей тягар на плечі сільських громад. У цьому документі віднаходимо, щоправда, дві «революційні новації»:

а) парафіяльні школи стали тепер називатися *народними*;

б) мовою викладання в нових народних школах оголошувалася винятково російська.

Як відомо, попереднім статутом 1807 року в парафіяльних школи дозволялося навчати дітей «місцевими нареччями». Російські урядовці ніколи не визнавали право української мови бути самостійною, називали цю мову «малоросійським наречієм». Саме таким «наречієм» вони все ж дозволяли до 1864 року навчати українських сільських дітей початкової грамоти. Після виходу 1863 року Валуєвського цензурного циркуляру, за яким на державному рівні оголошувалося, що «українського язика не было, нет и быть не может», та виходу нового шкільного статуту видання книг українською мовою та викладання нею в школах різного рівня стали поза законом.

Ще з «нового» в цьому статуті – декларація головного завдання народної школи: укріпляти в народі релігійні й моральні поняття та поширювати елементарні корисні знання.

Особливості сільського народного училища

У Данині потреби відкривати таку школу на початку XIX століття вже не було, бо ще перед 1747 роком тут існувала стара народна школа козацького зразка. Подібних, як у Данині, шкіл по всьому Ніжинському повіту було небагато. Про це довідуємося з цікавого документа, що був підготовлений для Петербурга Чернігівським єпархіальним управлінням, – «Списку шкіл, заведених до 1861 року при церквах Чернігівської єпархії, в яких перебувало до 25 і більше учнів та учениць» [10, с. 168–180].

Історія появи цього документа така. Готуючи чергову реформу освіти, російський уряд вирішив з'ясувати реальний стан справ зі школами в імперії, який склався до 1860 року. Тому 1880 року на місця надійшла вказівка швидко підготувати такі списки.

Як впливає з документа, відкритих до 1860 року шкіл, котрі не підпадали під міністерські критерії «парафіяльна» чи «народна», у Ніжинському повіті було чотири. Першою в списку стоїть Данина: «Школа при Стефанівській церкві: наставників – 1, учнів: чоловіків 30, жінок 6». У списку також – школа у Кропивні при Варваринській церкві (21 чоловік, 9 жінок); у Носівці при Миколаївській церкві (28 чоловіків, 7 жінок), у Вертіївці при Троїцькій церкві (54 чоловіки, 33 жінки). В останніх двох школах наставників по двоє. Для порівняння, в Борзнянському повіті було відкрито лише дві подібні школи (в Ічні та Плисах); у Козелецькому – п'ять (по дві в Кобижчі та Лемешах і одну в Бобровиці); в Остерському – три (дві у Княжичах і одну в Пухівці).

Статус цієї Данинської школи, реорганізованої 1860 року на базі старої козацької, чітко зафіксова-

ний у церковній історії: «Сільське народне училище. Існує з 1860 року. По 1868 рік навчанням дітей займався причт. А з 1868 року училище перейшло у відання земства» [5].

Чим відрізнялося сільське народне училище від парафіяльної школи?

Назва «сільське народне училище» давала підстави набирати до одного класу всіх, хто хотів учитися, – і дітей, і дорослих. Не випадково в цитованому вище «Списку» в графі «кількість учнів» зазначається: *чоловіки і жінки, а не хлопці й дівчата*. Йдеться також і про більшу незалежність від міністерських указівок та інструкцій, більшу свободу причту й церкви впливати на діяльність школи, на вибір, призначення та звільнення вчителів.

Із запису в церковній історії довідуємося і про два етапи більш ніж тридцятирічного існування сільського народного училища в Данині (від 1860 до 1893 років).

Перший етап: 1860–1868 роки. Училище повністю перебуває у віданні сільського причту. Оскільки для потреб освіти в селі, як і за часів існування старої козацької школи, не було окремого приміщення, доводилося й далі орендувати хату в приватних осіб. Головним завданням громади в той час було відшукування коштів. Джерела надходжень на потреби училища були різними. Найосновніше – добровільні пожертвування від прихожан церкви або сторонніх осіб. У Данинській церкві була заведена так звана училищна чашка. З нею один з активістів приходу щоразу обходив увесь храм перед завершенням Служби Божої. Долучитися до поповнення цієї чашки добровільними грошовими податками кожен міг і поза церквою. Її можна було поповнити і на ярмарку, що традиційно проводився на вигоні Рокіті, й на цвинтарі після великоднього поминального тижня, і на вечорницях, де зазвичай збиралася молодь. Були роки, коли коштів від таких зборів не вистачало. Тоді громада ухвалювала рішення про запровадження одноразового внеску з кожного двору на училище. Той, хто не міг платити грошима, робив свій внесок натуральними продуктами з власного поля.

Другий етап: 1868–1903 роки. Сільська громада, відчуваючи щораз більші матеріальні труднощі, передає своє училище під опіку земства. Звідси поширена на селі назва тогочасної школи – земська.

Земська школа

Земства як органи місцевого управління в Чернігівській губернії виникають 1865 року. На початку вони не проявляли великої активності щодо фінансової підтримки місцевих шкіл. Ставлення до цього питання змінилося після того, як у новій редакції статуту про початкову школу від 25 травня 1874 року окремим, десятим, параграфом було

прописано: «Початкові народні школи утворюються земством, міськими і сільськими громадами та приватними особами за посереднім дозволом інспектора народних шкіл та за згодою голови повітової шкільної ради» [7, с. 348].

Вийшло так, що саме в пору перебування сільського училища в підпорядкуванні земства вдалося зрушити з місця справу про побудову перших шкільних приміщень у Данині.

Щоправда, роль самого земства в цій важливій справі виявилася формальною: були направлені листи-клопотання про виділення бодай якихось коштів губернським земством. На це – жодної реакції. На державу, представником якої в краї було губернське правління, теж не було ніякої надії. Тому громада і церква взяли за справу самотужки. Перше приміщення школи зведено толокою 1885 року. Проте вийшла не простора хата, а хатина під солом'яною стріхою – на більше не вистачило, бо село з усіх сил пнулося в останні роки, аби звести собі красуню-церкву. Та хатина, однак, не змогла задовольнити потреби училища – учням, кількість яких щороку збільшувалася, було тісно й незручно.

Тому, коли проминуло п'ять років, громада знову починає «тиснути» на сільський причт «за школу». Клопоти данинців щодо школи перебирає на себе настоятель місцевого храму отець Петро Скорина. Після зведення нової церкви та облаштування головного іконостасу в нього з'являється більше часу для вирішення нагальних шкільних питань.

Як і завжди в селі, збір коштів на початку організували селяни. Цього разу вирішили, як і з церквою, щоб і новобудова була кращою в окрузі. Провели схід села, обходили двори. Однак зібраної суми для втілення задуманого було недостатньо.

Отець Скорина таки добився помочі з-за Данини. 800 рублів надійшло з Чернігова, з фонду єпархіальної училищної ради. 200 рублів золотими додала княгиня Олександра Голіцина. Якщо врахувати, що в той час корова коштувала від 6 до 10 рублів, то можна уявити, на який дім для навчання данинців (за розмірами та оздобленням) стало тієї загальної суми.

Нове приміщення для сільського училища було врочисто освячене отцем Скориною 1891 року. То була хвилююча для всіх подія, що об'єднала, скріпила і навіть зріднила всіх данинців. Багатьом не вірилося, що за десять років, прямо на очах, так змінився церковний майдан. Із 1881 року його окрасою став величний п'ятибанний храм, а тепер ось тут, просто через дорогу, – і сільське училище.

Новобудова і близько не нагадувала обриси сільської хати, зведеної під школу шість років тому. Високе, під залізною кривлею, училище весело й гордо дивилося на майдан та церкву кількома вели-

кими вікнами, обрамленими мережаними наличниками й гарними, розфарбованими кількома кольорами ставнями. Ще кращим приміщення було всередині. Прибудований посередині лицьового боку рундук із дерев'яними колонами нагадував вхід до маєтку. Центральний наскрізний вестибюль – шириною п'ять і довжиною 15 метрів – перетинав на дві половини великі класні кімнати – дві праворуч і дві ліворуч. Підлоги дощаті; проміжні стіни, від підлоги й до стелі, також «обшиті» деревом і пофарбовані. Тож походило на справжній палац.

Прошло вже майже 125 літ відтоді. А стара земська школа разом із понівеченою комуністичною владою церквою і сьогодні залишаються справжніми символами Данини. До зведення 1991 року двоповерхового сучасного приміщення середньої школи стара земська школа всі попередні роки виконувала місію «центральної школи», як у селі за радянських часів називали це приміщення, що від часу постання отримало назву «земської школи».

Та повернімося до 1960–1990-х років позаминулого століття – другого, земського, етапу існування сільського училища. Користь передачі данинською громадою сільського народного училища під опіку земства полягала ще й у тому, що шкільну справу в селі вдалося ще на цілих чверть століття відтягнути від запровадження чужої за змістом і духом для українців програми церковно-приходської школи. Чернігівське земство ввійшло в історію української освіти як одне з тих, які найактивніше боронили школу від надмірного втручання в навчальний процес церкви та сміливо зверталися до уряду з аргументованими пропозиціями про заведення в школах краю навчання українською мовою. Хоч ці клопотання урядом щоразу зневажалися.

Як існувала школа без фінансової підтримки держави

Період розвитку сільського шкільництва, про який ідеться, позначений не лише повним самосуєнням держави від фінансування саме такого типу шкіл, а і створенням нею додаткових труднощів для тих, хто добровільно брався збирати кошти на будівництво шкільних приміщень.

Для ілюстрації цього твердження витягнемо з небуття ось таку інформацію, опубліковану на сторінках «Черниговских епархиальных известий» 1863 року.

У великому селі Вересочі Ніжинського повіту приходська школа тривалий час містилася в найманій хаті. Місцевий священик Іван Цукровський виявив бажання організувати громаду для спорудження нового приміщення. Вересоч – село козацьке, тому місцеві мешканці охоче відгукнули-

ся на рішення сходу села скласти власні пожертви. На листопад 1862 року вже було зібрано 18 руб. 70 коп. сріблом. Аж тут по краю стрімко поширилася нечувана досі новина: священника села Володькова Дівиця Амося Ячинського, за доносом на нього окружного начальника, арештували за те, що робив і священник у Вересочі: збирав гроші на громадську справу. Наляканий Іван Цукровський припинив приймати пожертви, звернувся до єпархіального начальства за роз'ясненням. Резолюція Його висопреосвященства була відсторонено заспокійливою: «Кожний священник має право й обов'язок переконувати прихожан до будівництва школи» [6].

Що ж являли собою народні школи Ніжинського повіту, позбавлені фінансової підтримки держави?

Відтворити живі, яскраві картини з місць тієї доби зможемо, залучивши до цієї розповіді спогади Миколи Стороженка. Цей відомий свого часу діяч був призначений 1 лютого 1889 року інспектором народних шкіл Другого району Чернігівської губернії (туди входили три повіти: Козелецький, Ніжинський та Борзнянський). Працював на цій посаді до 1892 року, коли його перевели інспектором до Київської губернії. 1890 року здійснив інспектор ознайомчу поїздку школами Ніжинського повіту за таким маршрутом: Стодоли – Вересоч – Дрімайлівка – Вертіївка – Мала Кошелівка – Заньки – Липів Ріг – Безуглівка – Терешківка – Галиця – Макіївка – Лосинівка – Сальне – Талалаївка – Володькова Дівиця [11].

Враження міністерського інспектора

Цікавий коментар напрошується після аналізу цього маршруту. Карета поважного міністерського працівника рухалася селами повіту в основному найдженим трактом, обминаючи населені пункти, що розмістилися обіч битих шляхів. У маршруті цьому значиться лише Безуглівка, яка вбік від поштового шляху «Чернігів – Прилуки» – всього лише за якихось півтора кілометра. А от «Богом забутий край», як називали і в радянські роки Данину (разом із Шатурою), із цього маршруту зовсім випав. Не ризикнув екіпаж чотирикінної карети, спорядженої за вказівкою губернатора, завернути в цей бік із Лосинівки: шлях на захід прослався болотистою місцевістю – пониззям річки Дівиці та її численних приток.

Причина обійдення увагою міністерського працівника цього закутку повіту зрозуміла. З огляду на сільськогосподарський календар, навчальний рік у сільських школах краю розпочинався зазвичай після Покрови, а закінчувався в пору розпалу весняних польових робіт. У тому весняно-осінньому проміжку сільським дітям було не до навчання.

Інспектувати роботу шкіл, таким чином, доводилося тоді, коли заболоченою частиною повіту, де й до середини 70-х років минулого століття все ще не було твердих доріг, проїхати нічим не можна було. Отож, зв'язок із таким селом, як Данина, надовго обривався.

Оскільки ми ніколи не дізнаємося, які записи у своєму щоденнику залишив би інспектор міністерства освіти Микола Стороженко про школу в Данині (в Шатурі на той час її не існувало), подивимося його очима на ті школи, які він прискіпливо оглядав і про які залишив короткі, але влучні характеристики.

Найперше, автор залишив загальні враження про оглянуті школи та їхніх учителів. Вони такі: «Усі шкільні будинки, збудовані за земський кошт, були на один кшталт, тільки що менші або більші, як у якому селі, а було їх 28 – дерев'яні, мазані, із солом'яною, а коли залізною укрівлею. Щодо вчительського персоналу, то були вчителі і вчительки із загальною середньою освітою, рідко коли із професійною педагогічною. Були між ними такі, що й дуже пильнували про народну просвіту, були й такі, що дивилися на своє становище як на тимчасове, то й працювали абияк, аби всидіти на посаді» [11, с. 264].

Інспектування почалося з півночі повіту – села Стодоли. Тут авторові спогадів не сподобалося: «...школа якась обшарпана, вчитель якийсь забитий, занехаяв шкільну справу».

Кращі враження були про Дрімайлівку, особливо про немолодого вже вчителя з досвідом і щирістю – Миколу Чудновського.

Дві школи у Вертіївці були найкращими в повіті. Цікавий факт зафіксовано про тамтешнього вчителя Івана Кононенка. Щоб зробити довшим шкільний рік, він прокидався вдосвіта та переймав біля царини своїх школярів-самопасів, щоб хоч на годину завернути їх до школи, щоб вони не забували грамоти. Знайшлося, за що похвалити і вчителя Якова Гужівського, який завів такий численний хор і загальні співи, що все містечко лунало від тих співів. Зате дісталася олігарху Миколі Артемовичу Терещенку, у власності якого перебувала тоді Вертіївка: «Хоча Терещенко щорічно дарував Міністерству освіти мільйон крб. на просвітні установи – Глухівський вчительський інститут, гімназії, школи тощо, – однак до вертіївських шкіл ставився байдуже, бо йому потрібна була не сама народна просвіта, а ті декорації, ранги та дворянство, що він одержав і для себе, і для своїх синів» [11, с. 255].

Велика Кошелівка неприємно вразила побутовими умовами тамтешнього вчителя. Для ночівлі той уступив гостеві з Києва своє ліжко. «Ліжко у вчителя у В. Кошелівки, – занотовує інспектор, – стояло біля наскрізь промерзлої стіни, то я ліг на

нього, не скидаючи смушевої шапки, шарпеток, то до ранку ледве не задуб» [11, с. 266].

Приємне враження справила Безуглівська школа. І то завдяки місцевому поміщику, колишньому військовому старшині, а на той час банківському службовцеві в місті Києві Миколі Озеровському, дружина з дітьми якого щоліта відпочивали в тому селі.

Із південного куца повіту кращою Микола Строженко виділяє школу в Лосинівці. Туди він потрапив якраз на екзамени, які проводив учитель Пилип Решітько. І та процедура дуже схвилювала інспектора своєю задушевністю. Про це зазначено так: «Поприходили батьки й діти у новісіньких чумарках, підперезаних поясами, з підголеним навкруги та напущеним копицею волоссям на голові. Посадили ми батьків на лавах повз стіни, то й дуже цікавилися вони моїми питаннями та відповідями учнів. І як радів той батько, що я приголублював його сина за доладні відповіді... Я дякував тому вчителю за його щирю працю. Худенький був той Пилип Решітько та не дуже міцний, а було йому років 30. Чи ще він живий, а чи ще ні?» [11, с. 268].

У Галиці та Макіївці виявилися великі просторі школи і дітей у них чимало, «однак шкільна справа була якась нежива». Про Сальне – також коротко і не позитивно: «Невеличка школа, то й школування там абияке».

Не сподобалося інспектору і в Талалаївці: «Школа була б неабияка, якби не піп. Був він і зовсім якийсь нечепурний – товстий, у вонючій від поту ясі, із прилиплим нерозчесаним волоссям. То й був ледачий до всіх своїх обов'язків».

Обминувши через негоду Данину, інспектор міністерства освіти потрапив до Володькової Дівичі з іншого – талалаївського – боку. У своїх спогадах від добрим словом згадує тамтешню поміщицю княгиню Голіцину, яка не шкодувала грошей, аби школа в містечку «була доладною».

У цілому за час роботи цього інспектора міністерства освіти в Чернігівській губернії найбільше йому подобалося бувати в Ніжинському повіті. Отож вирішив зробити для цього повіту щось добре і від себе. Ініціював М. Строженко організувати курси для селян, які досі не мали можливості навчитися читати й писати. Для цього добився виділення через земське зібрання 4000 рублів щорічно – на оплату праці чотирьох додаткових учителів для того своєрідного лікнепу. Йшлося про чотири села, які мав вибрати сам інспектор. Ними виявилися Дрімайлівка, Вертіївка, Лосинівка й Монастирище.

Зникання народного училища в Данині

...Таки шкода, що інспектор Микола Строженко не доїхав 1893 року до Данини та не ознайомився з роботою тамтешнього сільського народного училища. Такого оригінального навчального закладу, створеного й утримуваного протягом багатьох літ коштом данинської громади, годі було шукати по всій окрузі.

Та про брукований шлях до села багатьом поколінням данинців залишалося лише мріяти.

Що ж до подальшої долі народного училища в Данині, то найпізніше письмове свідчення про його існування – 1903 року. Ручкою священника Петра Скорини зазначене воно у відомостях про Данинську церкву: «Учнів в училищі на 1903 рік: хлопців – 37, дівчат – 7. Законоучителем є протоієрей Петро Скорина».

Далі слід губитися. Принаймні у віднайдених автором цих рядків документах пізнішого часу про це училище нічого не згадується.

Імовірність подальшого існування сільського народного училища в Данині до початку Першої світової війни чи й далі, до 1917 року, є дуже малою. Скоріш за все десь після 1903 року воно було закрите. Таке припущення можна підсилити трьома головними аргументами.

Перший. Саме 1903 року ініціатор і ревний опікун училища отець Петро Скорина назавжди покидає Данину.

Другий. Село, як і країну в цілому, чекали великі соціально-економічні потрясіння: революція 1905 року, початок Першої світової війни 1914 року, двовладдя і, як результат тих подій, – жовтневий переворот 1917 року.

Третій. Ініціатива влади відкривати повсюдно в селах церковноприходські школи чи школи грамотності й подальша фінансова підтримка їх державними коштами.

Школа така в Данині (фактично друга після училища) була відкрита ще 1893 року. Та про неї – в наступному розділі.

ЦЕРКОВНА ШКОЛА ГРАМОТОСТІ

Новий порядок формування структури низових шкіл у краї запроваджувався від 13 червня 1884 року, коли російський уряд затвердив новий статут таких шкіл.

Згідно з цим документом, усі попередні типи шкіл, що існували на місцях та утримувалися сільськими й містечковими громадами (народні училища, народні школи, парафіяльні школи, недільні школи, школи грамотності), передавалися під опіку духовного відомства й поділялися на два рівні: нижчий і вищий. Нижчий рівень шкіл (одно- або

дворічне навчання) формувалася з основної частини низових навчальних закладів, що отримав назву *школи грамотності*. Вищий рівень (трирічне навчання) формувалася зі шкіл, які стали називатися *церковноприходськими*.

Як показала подальша практика, такий поділ носив більше формальний характер. І місцеві священики, як головні куратори освіти в своїх приходах, у церковних історіях стали називали свої школи так, як бажали: то школою грамотності, то церковноприходською. Згодом усталилося, що в більшому селі за школою закріпилася назва церковноприходська, а в меншому – школа грамотності.

Уперті данинці ніяк не погоджувалися перетворювати своє дітище – народне училище, що діяло спочатку під опікою причту, а з 1868 року – земства, на заклад помітно нижчого типу – церковну школу грамотності. Тому від 1893 року в селі діяли вже дві школи – народне училище при земстві та школа грамотності при церкві.

Було дві найголовніші відмінності церковноприходських шкіл від народних училищ і парафіяльних шкіл.

Перша. Програми навчання. Розроблені церковним відомством програми носили цілковито релігійний характер. Цьому сприяло й те, що в затвердженому урядом статуті про церковноприходські школи чітко було прописано головну їхню мету: «Укріплювати в народі православне вчення віри і християнської моралі та подавати початкові корисні знання». На суто клерикальний характер змісту переважної більшості уроків вплинула й така рекомендація вчителям від державних мужів: «Не слід ставити собі побічної мети – подавати учням різні відомості про зовнішній світ».

Друга. Фінансування. На відміну від всіх інших типів шкіл, церковноприходські частково починають фінансуватися державою. Таким рішенням російський уряд створював нерівні можливості існування, паралельно з церковними, народних шкіл, котрі, як відомо, утримувалися на пожертви громад. Розрахунок був простий: витіснити з освітнього руху в імперії народні школи та училища, навчальний процес у яких мав переважно світський характер і багато в чому залежав від вільнонайманих учителів. Таких віддавна вважали в Росії справжньою загрозою існування самої імперії. Переконливі тому приклади – драматичні колізії в долях викладачів таких сільських шкіл Чернігівщини – знакових постатей національного освітнього руху в Україні: Софії Русової, Бориса Грінченка та його дружини Марії Загірньої. Останні двоє через переслідування місцевої влади змушені були перенести свою просвітницьку діяльність серед сільської дітвори аж на Луганщину.

Із кінця XIX століття єпархіальне управління запроваджує ретельний контроль шкільної справи у краї. Йдеться не лише про розробку єдиних програм, а й призначення законовчителів та затвердження вчителів, збір та аналіз головних статистичних показників.

Про Данинську школу грамотності черпаємо з документів того управління такі головні «паспортні дані», що стосуються до 1899 року:

«Рік відкриття – 1893. Число учнів: хлопців – 40, дівчат немає. Народність – «руссіє» (так записано в цих офіційних даних. – *М. Т.*). Кому належить приміщення школи – приватній особі, за плату 30 руб. на рік. Загальна сума місцевих коштів, зібраних школою в 1898 році, – 63 руб. 20 коп. Законоучитель – протоієрей Петро Васильович Скорина, викладає в школі безкоштовно. Учитель – солдат Федір Марков Дворський, закінчив початкову школу, свідоцтва не має, грошова винагорода на рік – 62 рублі» [9, с. 218–243].

Спробуємо «оживити» ці скупі відомості, порівнявши їх зі статистикою з інших шкіл повіту та залучивши звідти маловідомі факти.

Кількість шкіл

Станом на 1 січня 1899 року в Ніжинському повіті налічувалося 97 шкіл, що були підпорядковані єпархіальному управлінню. Із них шкіл, що відповідали вищому статусу – церковноприходських, – лише 8. Розміщувалися вони в Носівці (три) та по одній у Ніжині (при Василівській церкві), Вертіївці (при Троїцькій церкві), Володьковій Дівиці (при Миколаївській церкві), Монастирищі. Із невеликих сіл до цього списку потрапила лише Шняківка.

Усі інші 89 навчальних закладів називалися школами грамотності.

Час заснування шкіл

Незважаючи на те, що уряд благословив повсюдне створення церковноприходських шкіл із 1884 року, в нашому краї ця справа розпочиналася повільно й зі скрипом. І Данина тому не є винятком. Першою такою школою заснована була при Шняківській церкві (1885). Наступного року з'являється ще одна – в Ніжині (при Василівській церкві). Три школи виникають 1887 року: при храмах у Вертіївці, Володьковій Дівиці та Носівці. Таким чином, за перші шість років, що проминули від урядового рішення (1884–1890), у повіті було створено при місцевих храмах лише п'ять шкіл.

Повільно перебігав цей процес і в наступному десятиріччі. До 1893 року такі школи з'являються у Володьковій Дівиці (при Богоявленському храмі), Данині, Шатурі, Лосинівці (при Іоанно-Бого-

словському храмі), Галиці. Основний масив шкіл грамотності засновується в 1896–1899 роках.

Контингент учнів за кількістю

Судячи зі статистичних даних, ця кількість – незначна. Якщо брати вищий тип шкіл, то найбільше дітей навчалось в школі при Василівській церкві Ніжина – 130. А от у селах вона помітно менша. У Шняківці – 50, Монастирищі – 30, Вертіївці – 27 учнів.

Аналіз кількісного складу в школах грамотності показує, що цей показник не був головним при визначенні статусу школи. Для прикладу, до церковноприходської школи при Миколаївській церкві Володькової Дівиці записалося 46 дітей, а до школи грамотності при Богоявленській церкві цього ж містечка – 58. У такій же школі при Іоанно-Богословській церкві (Лосинівка) та при Липоворізькій церкві було по 45 осіб, Данинській – 40, Колісниківській – 32, Шатурській – 27, Сальнянській – 22, Галицькій – 20, Рівчацькій – усього п'ятеро.

Контингент учнів за статтю

У переважній кількості шкіл повіту до церковних шкіл ходили як хлопці, так і дівчата. Щоправда, перших було значно більше. Таке співвідношення перших до других складало: у Володьковій Дівиці – 34/12, Монастирищі – 19/11, Носівці (при Троїцькій церкві) – 13/12, у Шняківці – 43/7.

У низці шкіл дівчат налічувалися одиниці: в Галиці 3 (із 20), Кукшині – 3 (із 28), Сальному – 2 (із 22) учениці.

Далі йдуть школи, в яких навчалися або лише дівчата, або лише хлопці. Суто «дівчачих» церковних шкіл було значно більше. Та й кількісно учениць у них було немало, зважаючи на те, що в українських селянських родинах традиційно дівчат до науки віддавали неохоче. Так, у Липовому Розі до церковної школи ходило 35 дівчат, у Вересочі – 28, Макіївці – 24, Хибалівці – 19, Переяславці – 14, Кагарликах – 10. Своєрідний рекорд за кількістю дівчат установила школа при Талалаївській церкві Св. Параскеви – аж 60. Факт цей пояснюємо тим, що в школі вчителювала освічена й високоінтелегентна дворянка Ольга Аксютіна. Вона закінчила три класи гімназії, про що мала свідоцтво. Можна лише уявити, якого рівня було те викладання для сільських дітей. Не дивно, що до такої вчительки їх записалося так багато. Як ця дворянка опинилася в Талалаївці, скільки там працювала, – з'ясувати не вдалося.

Що ж до шкіл із суто чоловічою присутністю, то таких у повіті було всього лише три – при Свято-Троїцькому храмі в Данині (40 хлопців), при Михайлівському храмі в Шатурі (27) та при Преображенському храмі в Носівці (46).

Кошти на утримання шкіл

Незважаючи на те, що уряд декларував фінансову підтримку церковних шкіл, тієї своєрідної дотації явно не вистачало на покриття всіх витрат. Виявилось, що основну суму, як і раніше за народних шкіл, мав збирати причт у межах свого приходу. Графа «Загальна сума місцевих коштів, зібраних школою в 1898 році» в офіційному документі єпархіального управління рясніє цілковито різними сумами. Вона зазвичай залежала від різних чинників: величини приходу, наявності в приході маєтних і нескупих господарів, організованості причту, авторитету священика в приході.

Зрозуміло, що більші суми можна було зібрати в міських храмах. Так, причт Василівської церкви в Ніжині похвалився нечуваною на той час сумою – 2695 руб. 29 коп., причт Введенського монастиря в тому ж Ніжині – 1500 руб. Скромнішими були статки в прихожан носівських церков: у Миколаївській зібрано для своєї школи 127 руб., Воскресенській – 92 руб. 71 коп., Преображенській – 71 руб. 1 коп.

Із сільських шкіл найбагатшою виявилася школа грамотності при Талалаївській церкві – на її потреби селяни зібрано 1439 руб. 96 коп. Другим селом за рівнем матеріальної підтримки школи стала Володькова Дівиця (громада при Богоявленській церкві), хоч ця сума і більш ніж у десять разів менша від талалаївської – 109 руб. 50 коп. Так звані шкільні збори в церковних громадах всіх інших сіл в межах одного року складали всього лише кілька десятків рублів. Для прикладу, в межах 25–30 рублів зібрано в Сальному, Хвилівці, Макіївці, Лосинівці (Троїцька), 40–50 – у Мрині, Шатурі, 60–70 – у Данині, Володьковій Дівиці (Миколаївська), Липовому Розі, Лосинівці (Іоанна Боголослова).

Були й села, де селяни ставилися до школи грамотності байдуже й зовсім скупчилися давати кошти. Через те, наприклад, у Великій Кошелівці, Галиці, Зрубі, Кукшині, Переяславці зібрано прикро малі суми – від 4 до 10 рублів.

Жодної копійки не дали на школу при своїй церкві жителі Колісників.

Закононавчителі та вчителі

Зважаючи на те, що головним предметом був Закон Божий, то першим учителем (водночас і керівником, а по-сучасному – директором) уважався приходський священик. Його посада при цих школах так і називалася – законовчитель. Священиків-навчителів призначало єпархіальне керівництво. Консисторія мала стосунок і до затвердження вчителів. Щоправда, великого вибору тут не було. Здебільшого приставали на пропозиції священиків, оскільки із практикою мандрівних дяків-учителів було остаточно покінчено.

Учителів, які мали спеціальну освіту (закінчені учительські інститути, гімназії або курси з відповідним свідоцтвом), було мало. Такими можна назвати шістьох осіб: Тимофія Костенця у Володзькій Дівиці, Йосипа Яремчука в Монастирищі, Івана Кисельова й Олександра Пшеничного в Носівці, Григорія Виноградова в Шняківці, Петра Катеринича в Макіївці (вони мали учительські дипломи).

Поширеною була практика призначати вчителями церковноприходських шкіл та шкіл грамотності випускників або студентів старших курсів духовних семінарій чи єпархіальних училищ. Такими були вчителі у Вертіївці (Троїцька церква) – Андрій Ладинський, у Рівчаку – Іван Ходоровський, у Монастирищі (церква Різдва Богородиці) – Євгенія Рознатовська.

У низці шкіл учителями працювали дружини або доньки священиків, псаломщиків. Цим відзначилася Володзькова Дівиця. У тамтешній школі грамотності при Богоявленській церкві був цілий священничий тріумвірат: законовчитель – священник Лев Ячницький, перша вчителька – донька іншого священика Євгенія Барановська, друга вчителька – донька місцевого священика Віра Ячницька. У Великій Кошелівці вчителем працював син псаломщика Олександр Смоль, що закінчив земську школу. У Хибалівці – донька священика Тетяна Цукровська. У Лосинівці (Іоанна-Богословська) вчила дітей випускниця приватного пансіону без диплома – дружина місцевого священика Тетяна Буримова.

За плечима в більшості вчителів була лише закінчена початкова школа: відставний солдат Федір Дворський у Данині, селяни Сава Лагойко у Вертіївці (Миколаївська), Петро Курганський із хутора Зруб Кукшинського приходу, Сила Чернов, Дмитро Ронський із Мрина, козаки Пилип Сидоренко з Липового Рогу, Василь Виступець із Переяславки. Селянин Лука Глушко з Шатури закінчив народну школу. Такий перелік можна продовжувати.

В анкетних даних деяких учителів, що характеризують рівень їхньої освіти, зазначається й таке: «домашня освіта». Такі «дипломи» мали, зокрема, козак Павло Колесник із рівчацьких Степних Хуторів, Іван Кисельов із Носівки (Троїцька) та Микола Кривошей із Вересочів.

Суми жалювання вчителям

Ще в першому шкільному статуті, затвердженому Олександром I 1807 року, високий статус у суспільстві вчительської професії декларувався високими заробітками. Так, річне жалювання тодішніх учителів парафіяльних шкіл, згідно з цим статутом, мало складати такі суми (в злотих): у міських школах: чоловіки – від 250 до 300, жінки –

150; у сільських школах: чоловіки – від 150 до 200, жінки – 130 злотих [7, с. 327].

Наскільки декларації держави відповідали реаліям, що склалися в Російській імперії на кінець XIX століття, можна пересвідчитись зі статистичних даних Чернігівської єпархії, які маємо.

Аналіз показує, що це питання було повністю віддане на відкуп священика. Жалювання вчителя залежало від статусу школи, величини приходу та суми зібраних у приході коштів. А ще – від особистого ставлення начальника школи – настоятеля храму. Притому на розмір цього жалювання зовсім не впливав факт наявності чи відсутності спеціальної вчительської освіти, набутого досвіду викладача.

Ось кілька цікавих спостережень.

Заробітну плату в школі ніхто зі священиків не отримував. Предмет «Закон Божий» вони викладали безкоштовно. Обіцяних державою сум у межах 200–300 рублів дотримувалися в повіті лише дві церковноприходські школи: в Ніжині – при Грецькій церкві (вчитель мав 325 рублів) та в Носівці – при церкві Миколаївській (208 руб.) У Ніжинській школі при Вознесенській церкві була визначена сума 188 руб. Ще в трьох школах учителі отримували більше сотні рублів: у Шняківці – 140, Талалаївці – 120, Лосинівці (Іоанно-Богословська) – 106. Дещо не дотягнули до цього показника в Монастирищі – 94 руб.

У всіх інших школах платили так. Найменше – у Синяках (7 руб. за рік), Вертіївка-Троїцька (15), Рівчак (16 руб.), Переяславка (16 руб. 68 коп.). Від 1 руб. 25 коп за місяць – Кукшин (у Сальному 1 руб. 33 коп.). У переважній більшості сіл учителям платили в середньому від 20 до 50 рублів річно. Більше шанували працю вчителя в Дрімайлівці (80 руб.), Данині (62 руб.).

Упадає в око несправедливість священиків у поцінуванні праці вчителів, сповідання ними неприхованого «кумівства». Ось приклади. У Лосинівській школі при церкві Іоанна Богослова вчителювала дружина священика Андрія Буримова Тетяна Степанівна – закінчила приватний пансіон, диплома вчительки не мала, але отримувала від громади 106 руб. Тоді як учитель іншої Лосинівської школи при церкві Троїцькій закінчив повний курс духовної семінарії, але жалювання в нього було більш ніж у п'ять разів менше – всього 20 руб. Таке ж бачимо і у Володзькій Дівиці. Школою при Богоявленській церкві керував священик Лев Ячницький. У школі працювали дві священницькі доньки. Перша, рідна, Віра Львівна (свідоцтва про освіту не мала) отримувала річно 68 руб. Друга – донька іншого священика Євгенія Барановська (закінчила повний курс єпархіального училища, що дорівнювало нинішньому педагогічному). Її річна платня в цій же школі складала... 26 руб. 50 коп.

Ще менше від пані Євгенії мав інший дипломований учитель із Макіївки Петро Катеринич – 25 руб.

До цього аналізу можна додати деякі міркування про організацію навчального процесу в таких школах. На жаль, незважаючи на спроби єпархіального керівництва взяти цей процес під свій повний контроль, на місцях він розвивався стихійно й неефективно.

Фахова підготовка більшості вчителів, м'яко кажучи, не витримувала ніякої критики. Не було програм, методичних посібників для вчителів, підручників для учнів. Кожен із них викладав, що знав і як умів. І в підсумку діти виходили з таких шкіл, не вмюючи навіть читати і писати.

Доречно в цьому контексті навести епізод, пов'язаний із візитацією митрополита в одну з церковноприходських шкіл. Розчарувавшись у результатах проінспектованих знань учнів, митрополит запитав у священника, якому підпорядковувалася школа: «Як називається ваша школа?» – «Школа грамотності, ваше преосвященство!» – чітко випалив той. «Неправда, отче, – обірвав його розчарований єпископ. – Я бачу школу безграмотності!» [3, с. 28].

ВИСНОВКИ

Старі народні, або так звані козацькі, школи відіграли помітну роль у захисті й утвердженні національного елемента тогочасної української школи. Їхні вчителі самі були вихідцями з народу, вважалися кращими носіями і рідної мови, і народних звичаїв, що й прищеплювали своїм вихованцям. Вони не були залежними від різних урядових програм, залізної дисципліни та схоластики, що визначала характер російської церковноприходської школи.

Безальтернативна епоха саме такої школи – схоластичної, чужої за мовою і духом – неухильно наближалася до українських поселень від половини XIX століття. Проте в Данині появу такої школи затримало ініційоване й утримуване впродовж багатьох років місцевою громадою сільське народне училище.

Після закриття російською владою на початку 60-х років XIX століття народних шкіл у низці сіл Ніжинського повіту створюються так звані народні училища. Від парафіяльних шкіл, що повсюдно нав'язувалися тоді урядом, народні училища відрізнялися передусім за двома ознаками: а) сільська громада утримувала їх своїм коштом, без участі

держави, мала більший вплив на прийом та звільнення вчителів, б) такі школи мали більшу незалежність від міністерських інструкцій і приписів схоластичного навчального процесу.

Із запису в церковній історії довідуємося і про два етапи понад 30-річного існування сільського народного училища в Данині (1860–1893).

Церковноприходські школи і нижчий їх варіант – школи грамотності, які повсюдно запроваджували на підросійській частині України від початку 90-х років XIX століття, у цілому були кроком назад від попередніх парафіяльних та народних шкіл і училищ. Вони не виконували тієї місії, яка мала бути на них покладена: запалити перед селянськими дітьми шлях до світла знань, яке б вивело їх на шлях свободи і справедливості.

Використані джерела та література

1. Лазаревській А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / А. Лазаревский // Чтения в вь Истор. обществе Нестора-Лѣтописца. – К., 1896. – Т. 11.
2. Лазаревській А. Статистическія свѣдѣнія объ украинскіихъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ въ XVIII вѣкѣ / А. Лазаревский // Основа. – СПб., 1862 (май).
3. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава 1932. – Ч. 1.
4. О старинных школах, богадельнях и братствах // Черниговские епархиальные известия (Часть офиц.). – 1862. – № 27 (1 сент.).
5. Опись церквей Нежинского уезда Черниговской губернии: Ведомость о церкви Св-Троицкой (бывшей Архидиаконо-Стефановской) села Данины Нежинского уезда Черниговской губернии за 1093 год // Государственный архив Черниговской области. – Ф. 679. – Оп. 3. – Од. зб. 8а. – № 18. – Арк. 109.
6. Розпоряження єпархиального начальства // Черниговские епархиальные известия. – 1863 (Часть офиц.). – № 3 (1 февр.).
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001.
8. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Прага, 1958.
9. Список начальных школ духовного ведомства, состоящих к 1 января 1899 г. в Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия (Прилож. к № 4 офиц. части). – 1900. – 15 февр.
10. Список о школах, заведенных до 1861 г. при церквах Черниговской епархии, в которых состояло до 25 и более учеников и учениц // Черниговские епархиальные известия. – 1881. – № 14 (часть офиц.). – 8 окт.
11. Стороженко М. З мого життя / М. Стороженко ; упор., вступ ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 2005. – 432 с. ; іл. – («Пам'ятки історичної думки України»).